

HUMANİTAR VƏ SOSIAL ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/44/8-12>

Həsən Bayramov
Bakı Qızlar Universiteti
pedaqogika üzrə elmlər doktoru
<https://orcid.org/0000-0003-2415-0284>
bayramov.hasan@mail.ru

Azərbaycanda ictimai maarifçilik hərəkatının tipologiyası

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanda ictimai maarifçi hərəkatının tipologiyasından bəhs edilir. Belə ki XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanda formalaşan ictimai maarifçilik hərəkatının əsas istiqamətləri və tipoloji xüsusiyyətləri araşdırılır. Maarifçilik hərəkatı yalnız təhsil islahatları ilə məhdudlaşmayıb, həm də ictimai şüurun oyanmasında, milli kimliyin formalaşmasında və sosial-mədəni dəyişikliklərin baş verməsində mühüm rol oynamışdır. Tədqiqatda maarifçilik fəaliyyətləri əsasən elmi-ədəbiyyat yönümlü, pedaqoji, sosial-ictimai və mədəni-maarifçi tiplərə bölünərək təhlil edilmişdir. Hər bir tipin cəmiyyətə təsiri, əsas nümayəndələri və fəaliyyət formaları göstərilmişdir. Nəticə etibarilə, Azərbaycan maarifçiliyinin çoxşaxəli və kompleks bir proses olduğu, həm modernləşmə, həm də milli oyanış baxımından əhəmiyyət daşıdığı vurğulanır.

Məqalədə həmçinin qeyd olunur ki, müxtəlif cəmiyyətlərin təkzibolunmaz tarixi təcrübəsi inandırıcı şəkildə sübut edir ki, təhsil sistemi faktiki olaraq hər cəhətdən yenidən qurulan cəmiyyətin məfkurəsi, ideoloji mahiyyəti və keyfiyyəti, habelə ictimai-siyasi inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirən ən mühüm amillərdən biridir. Bütövlükdə bunlar da XIX-XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda təhsil işinin vəziyyəti, xalqın yeni tarixi-ictimai dəyişikliklərə transformasiyası zəminində məruz qaldığı milli-müstəmləkəçi, ideoloji-mədəni təzyiqlər, dünyəvi Avropa və Rusiya mədəniyyəti ilə tanışlıq və sair bu kimi məsələlərin tarixini aşkara çıxarmağa imkan yaratmaqdadır. Orta əsrlərdə müsəlman intibahının təhsilə gətirdiyi yeniliklər maarifçi tendensiyalara, xüsusilə ədəbi-bədii külliyyatın romantik çalarlarına dolğunluq gətirirdisə, çarizmin işğalı ilə rusdilli maarifçilik təkcə Rusiya və onun vasitəsilə Avropa maarifçiliyinə tarixi transformasiyanın bazasını təşkil etmirdi, həm də mövcud şərq müsəlman maarifçilik xəzinəsindən bəhrələnməklə yeniləşirdi.

Açar sözlər: Azərbaycan maarifçiliyi, ictimai hərəkat, tipologiya, maarifçilik ideologiyası, milli oyanış, mətbuat, təhsil islahatları

Hasan Bayramov
Baku Girls University
Doctor of pedagogical Sciences
<https://orcid.org/0000-0003-2415-0284>
bayramov.hasan@mail.ru

Typology of Public Enlightenment Movement in Azerbaijan

Abstract

The article discusses the typology of the public enlightenment movement in Azerbaijan. Thus, the main directions and typological features of the public enlightenment movement that took shape in Azerbaijan in the 19th-20th centuries. The enlightenment movement is studied not only in the context of educational reforms, but also in terms of its role in shaping social consciousness and the formation of national identity and the occurrence of socio-cultural changes.

The study is based on rich archival materials and interprets enlightenment activities through scientific-educational, pedagogical, social and cultural-enlightenment perspectives. It is emphasized that the enlightenment of Azerbaijan is a multifaceted and complex process, which is important both in terms of modernization and national awakening.

The article also notes that the analysis of the education system reveals that it was in fact reconstructed on multiple fronts: the structure of society, its ideological nature and essence, as well as the dynamics of socio-political development. All of these were among the key factors influencing its directions. In general, during the early 19th-20th centuries in Northern Azerbaijan, the state of education and the new historical-sociopolitical changes faced by the people, ideological-cultural pressures of colonialism and their interaction with European and Russian cultural experiences are highlighted. These factors complicate the full revelation of the history of education. In the Middle Ages, the Muslim Renaissance's attitude toward education, especially the romantic interpretations of literary and artistic heritage education, enriched enlightenment tendencies. However, the Tsarist occupation and the Russian-language education did not only form the foundation of enlightenment in Azerbaijan. Rather, it both destroyed the existing Eastern Muslim enlightenment the basis of the historical transformation of Russia and throumodel and imposed new cultural challenges.

Keywords: *enlightenment of Azerbaijan, social movement, typology, enlightenment ideology, national awakening, press, educational reforms*

Giriş

Azərbaycanda ictimai maarifçilik hərəkatı XIX əsrin ortalarından başlayaraq cəmiyyətin milli oyanışında, mədəni və intellektual inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bu hərəkat təkcə savadsızlığın aradan qaldırılması və təhsilin təşviqi ilə məhdudlaşmayaraq, həm də xalqın mənəvi və ictimai inkişafı üçün vacib olan yeni dünyagörüşünün formalaşdırılmasına yönəlmişdi. İctimai maarifçilik, mahiyyət etibarilə Avropa maarifçiliyindən təsirlənmiş olsa da, yerli xüsusiyyətlərə əsaslanaraq spesifik Azərbaycan modeli yaratmışdır.

Azərbaycan maarifçilik hərəkatının əsas ideoloji dayaqları milli şüurun oyadılması, elmin və təhsilin genişləndirilməsi, qadınların ictimai həyatda iştirakının təşviqi və xürafatla mübarizə kimi sahələri əhatə edirdi. Maarifçilik fəaliyyətləri daha çox mətbuat orqanları, teatr, yeni tipli məktəblər və ziyalıların yazılı əsərləri vasitəsilə həyata keçirilirdi. Bu baxımdan, Azərbaycandakı ictimai maarifçilik hərəkatını müəyyən tipoloji kateqoriyalar üzrə təhlil etmək mümkündür.

Hər bir tarixi transformasiya mərhələsində cəmiyyətin tərəqqisinin başlıca amilinə çevrilən, daim yeniləşməkdə olan ümumtarixi biliklər yeni ictimai-humanitar düşüncənin mühüm komponenti olmuşdur. Həmin biliklər müasir siyasi-tarixi reallıqlardan və müstəqil respublikaçılıq mövqeyinə əsaslanan tədqiqatlarda təhsil və pedaqoji fikir tariximiz haqqında tarixi təhrifdən kənar yeni pedaqoji təfəkkürün başlıca komponentini təşkil edir (Məhərrəmov, 2008).

Uzun bir tarixi dövr ərzində aparılmış çoxsahəli tədqiqatların və müşahidələrin xülasəsi sübut etmişdir ki, tarixi-pedaqoji biliklərin indiki vəziyyəti və səviyyəsi dövlət müstəqilliyinin yaratdığı şəraitə və imkanlara istinadən bir-birindən maraqlı tədqiqatlarla zənginləşməkdədir. Həm də unutmayaq ki, birincisi, Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikrinin tədqiqi uzun illər siyasi-tarixi prosesin ideoloji paradigmasının təsiri altında yaranmışdır. Yəni bu sahənin öyrənilməsi ilə bağlı elmi araşdırmalar müstəqillik mərhələsinədək cəmiyyətimizdə hakim olan ictimai-sosial və tarixi gedişatın siyasi-ideoloji prinsiplərinin təsiri və nəzarəti altında formalaşmışdır. İkincisi, əski Sovet cəmiyyətində hakim siyasi-ideoloji təsisatların sosial sifarişini yerinə yetirən bütün elm sahələrində olduğu kimi, pedaqogika nəzəriyyəçiləri və tarixçiləri də istər-istəməz bu “siyasi, inqilabi əxlaqın” müdafiəçiləri kimi mövcud təsisatlar üçün əlverişli olanları aşkara çıxarmağa və ya onları bu prizmadan dəyərləndirməyə çalışmış, son nəticədə tarixi keçmişi olduğundan daha çox tələb olunan kriteriya və postulatlarla ictimai-elmi dövriyyəyə daxil etmişlər.

Tədqiqat

Sosial, ictimai, demokratik və global dəyişikliklərlə əlaqədar meydana çıxan yeni siyasi-tarixi idrakin paradigması keçmiş imperiya məkanında yaşamış xalqların tarixi kontekstində Şimali

Azərbaycanda tədqiq etdiyimiz dövrdə təhsil sahəsində baş verən mürəkkəb proseslərin kardinal şəkildə, əhatəli öyrənilməsinə marağı getdikcə artırır. Məhz fenomenal əhəmiyyətə malik bu proses təhsil sahəsində baş verən əsaslı problemlərin xarakterini və dinamikasını kardinal dərəcədə şərtləndirmişdir.

Müxtəlif cəmiyyətlərin təkzibolunmaz tarixi təcrübəsi inandırıcı şəkildə sübut edir ki, təhsil sistemi faktiki olaraq hər cəhətdən yenidən qurulan cəmiyyətin məfkurəsi, ideoloji mahiyyəti və keyfiyyəti, habelə ictimai-siyasi inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirən ən mühüm amillərdən biridir. Bütövlükdə bunlar da XIX-XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda təhsil işinin vəziyyəti, xalqın yeni tarixi-ictimai dəyişikliklərə transformasiyası zəminində məruz qaldığı milli-müstəmləkəçi ideoloji-mədəni təzyiqlər, dünyəvi Avropa və Rusiya mədəniyyəti ilə tanışlıq və sair bu kimi məsələlərin tarixini aşkara çıxarmağa imkan yaratmaqdadır (Mollayev, 2016).

Ziyalılarımız yeni tipli milli mətbuatı yaratmaqla, sonralar publisistik yazılarında qaldırdıqları ictimai-humanitar məzmunlu məsələlər xalqımızın tarixinə yeni istiqamət vermiş oldu. Bu dövrdə Azərbaycanca çıxan nəşrlərə toxunan türk təhsil tarixçisi Nadir Dövlət yazırdı: “Azərbaycanda ilk türkcə qəzeti 1875-ci ildə Bakıda Həsən bəy Məlik(ov) “Əkinçi” adı ilə çıxarmağa başladı. “Əkinçi” 1877-ci ildə rus-türk müharibəsi ərəfəsində rus hökuməti tərəfindən bağlandı. 1879-cu ildə Tiflisdə Cəlaləddin və Hacı Səid Ünsi qardaşlarının “Ziya” qəzeti və 1880-ci ildə “Ziyayi-Qafqaziyyə” məcmuələri çıxdı. “Ziya”nın 1884-cü ilə qədər 76 sayı, 1888-ci ilədək “Ziyayi-Qafqaziyyə”nin isə 97 sayı nəşr edildi. “Kəşkül” isə 1883-1891-ci illərdə nəşr edildi, 1903-cü ildə M.Şahtaxtinski Tiflisdə “Şərqi-Rus”u və Əlimərdan Topçubaşı Bakıda 1905-ci ildə “Həyat” qəzetlərini çıxardılar. Krimda hələ qəzet-jurnal nəşrinə icazə verilmədiyi dövrdə İsmayıl bəy Qaspiralı 1881-ci ildə “Tonquç”u məcmuə halında nəşr etdi. 1905-ci il inqilabından əvvəl çıxan ən təsirli qəzet isə yuxarıda söylədiyimiz kimi, yenə İsmayıl bəy Qaspiralının nəşr etdiyi “Tərcüman” oldu (Dövlət, 2002, s.92).

Yarım əsrdən çox fasiləsiz olaraq apardığı fundamental tədqiqatları ilə tanınan, Azərbaycanın görkəmli məktəb tarixçisi Hüseyn Əhmədov bu dövr təhsil tarixinin başlıca inkişaf istiqamətlərindən bəhs edərək yazır: “Əvvəlki əsrlərə nisbətən maarif və mədəniyyətin, yeni tipli məktəblərin meydana gəlməsi və tərəqqisi baxımından daha zəngin olan bu dövrün məktəb tarixi Azərbaycanda elmi-pedaqoji və ictimai fikrin inkişafında yeni mərhələ təşkil etdiyi kimi, xalq maarifi, məktəb təhsili və pedaqoji fikrin inkişafı tarixində də ayrıca mərhələ təşkil edir” (Əhmədov, 2006, s.13).

Rusiya prizmasından yanaşdıqda XIX əsrin sonuncu qərinasında Rusiyada artıq formalaşmış ictimai-pedaqoji hərəkət ilk öncə mədəni tərəqqinin sürətləndirməsinə, təhsil sahəsinin inkişafına yönəlirdi. Hərəkətin ideoloji təməlini təhsilin rolunun dərinədən dərk edilməsi, təhsil problemlərinə Rusiyanın ümummili maraqları mövqeyindən yanaşılması təşkil edirdi (Şükürova, 2014; Rüstəmov, 2006; Əhmədov, 2012). Təhsil sistemi ölkənin iqtisadi və intellektual potensialının və insan şəxsiyyətinin inkişafı üçün təmələ çevrilməli idi. Rusiyanın görkəmli maarifçilərinin fikrincə, ölkədə mövcud olan bir çox problemlər (iqtisadiyyatın və sənayenin Avropa səviyyəsinə qaldırılması, səhiyyənin təkmilləşdirilməsi, gənc nəsildə vətəndaşlıq və məsuliyyət hissinin tərbiyələndirilməsi və ən əsası – insanlar arasında münasibətlərin daha humanist və ahəngdarlığının təmin edilməsi və b.) təhsil və biliklər vasitəsi ilə həll oluna bilərdi (Əhmədov, 2014).

Bütün bu xüsusiyyətlər Rusiyada, həmçinin, təhsil sisteminin demokratikləşdirilməsi tələblərindən başlamış və mütləqiyyətin ləğvi və ölkədə təhsilin demokratikləşdirilməsi prinsiplərinin əsas götürülməyi demokratik respublikanın qurulması tələbi səviyyəsinə yüksələn sosial pedaqoji hərəkətdə birbaşa təcəssümünü tapmışdı (Əhmədov, 2014). Fevral burjuva-demokratik inqilabının qələbəsi nəticəsində məhz belə oldu. Lakin rus demokratiyasının “yetişməmiş” bəhrələri bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi və diktatura rejiminin bərqərar edilməsi, onların ölkədə öz qaydalarını təsdiq etməsi nəticəsində pozulmuşdu. Milli ucqarlarda da bu, öz təsirini göstərmiş oldu, birinci respublika öz yerini sürətlə ikinciyə təslim etdi. Həmin prosesin nəticələri isə sonralar Sovet imperiyasının çöküşü ilə təsdiqini tapmış oldu.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Rusiyada sosial pedaqoji hərəkətin uğur və nöqsanlarını qeyd edərək, nəzərə almaq lazımdır ki, həmin hərəkətin sıralarında sosial sinfi tərkibi, məqsəd və

mübarizə üsulları baxımından ən fərqli siyasi qüvvələr iştirak edirdi. Həmin qüvvələr formalaşmaqda olan rus burjuva cəmiyyətinin yeni yaranan təbəqələrinin geniş spektrini özündə əks etdirirdi (Əliyev, 2010). Hərəkət iştirakçılarının fikir ayrılığı çox vaxt mövqelərdə, fəaliyyətdə və irəli sürülən tələblərdə də polemikalara səbəb olurdu. Bu, şübhəsiz ki, hakimiyyətə qarşı ümumi təzyiqin gücünü azaltmaqla, eyni zamanda müsbət rol oynayırdı, çünki hərəkətin mahiyyəti və məqsədi ilə bağlı müxtəlif fikirlər fərqli təbəqələrə yaxın olan milli konsensusun inkişafına təkan verirdi.

Bütün bunlar öz növbəsində, Rusiya müsəlmanlarının sürətlə rusiyalaşdırılmasına, onların bütün istiqamətlər üzrə cəmiyyət həyatına inteqrasiyasına, son nəticədə hətta xristianlaşdırılması və ruslaşdırılması kimi ifrat imperiya tələblərinin də tətbiqinə zəmin olurdu.

Artıq XX əsrin əvvəllərində Avroasiya olaraq çox böyük ictimai-siyasi arealda özünə ciddi mövqe əldə etmiş Ural və Sibir müsəlman-türk topluluqları kimi qafqazlılar da cəmiyyətin ictimai-mədəni mühitinə nəinki sürətlə adaptasiya olur, hətta yenilikçi ideyaların daşıyıcısına çevrilirdilər.

Azərbaycan prizmasından yanaşsaq görürük ki, orta əsrlərdə müsəlman intibahının təhsilə gətirdiyi yeniliklər maarifçi tendensiyalara, xüsusilə ədəbi-bədii kulliyatın romantik çalarlarına dolğunluq gətirirdisə, çarizmin işğalı ilə rusdillə maarifçilik təkcə Rusiya və onun vasitəsilə Avropa maarifçiliyinə tarixi transformasiyanın bazasını təşkil etmirdi, həm də mövcud Şərq müsəlman maarifçilik xəzinəsindən bəhrələnməklə yenilənirdi. Maarifçiliyin ümumdünya ədəbi hadisəsi kimi dərk edilməsi, onun meydana gəlməsinin və inkişafının qanunauyğunluqlarının nəzəri cəhətdən hərtərəfli dərk edilməsi, həmçinin müvafiq “Şərq” materialının işlənməsini tələb edir. “Sovet Şərqi xalqlarının zəngin ədəbi irsini öyrənmədən və nəzərə almadan Şərq realizminin tam şəkildə tədqiq edilməsinin qeyri-mümkün olması artıq tam aydındır. Bu məntiqidir, çünki keçmişdə Şərq və Qərb arasında tarixi-ədəbi əlaqələri yaradan “körpü” rolunu əksər hallarda məhz Çar və Sovet Rusiyası arealına daxil olan Şərq xalqlarının ədəbiyyatları da oynamışdır (Həbibbəyli, 2019; Hüseynov, 2012).

Həqiqətən də, Şərqə münasibətdə maarifçilik maarifçi realizm, maarifçi romantizm, tənqidi realizm problemlərini qaldırarkən ilk növbədə Avrasiya geosiyasi reallığını təşkil edən Zaqafqaziya, Orta Asiya, Sibir və Ural türklərinin ədəbi-bədii təfəkkürünə, ilk öncə də görkəmli maarifçi İsmayıl bəy Qaspralının başladığı “üsuli-cədid” ictimai-maarifçi hərəkətinə xüsusi önəm verirdi. Klassik şərqşünaslar bunun obyektiv zərurətini getdikcə daha çox dərk edir və vurğulayırlar.

Beləliklə, Sovet dövrünədək ictimai-maarifçi proses iki əsas mərhələdən keçir və müvafiq olaraq iki tarixi formada, yaxud tipdə özünü nümayiş etdirir: Maarifçi realizm və tənqidi realizm. Maarifçi realizm Mirzə Fətəli Axundovun, onun sələflərinin və müasirlərinin (Abbasqulu ağa Bakıxanov, İsmayıl bəy Qutqaşanlı, Qasım bəy Zakir) yaradıcılığı ilə təmsil olunur və XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri yazıçıların yaradıcılığında inkişaf etdirilir (Seyid Əzim Şirvani, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəriman Nərimanov); tənqidi realizm isə özünün ən parlaq təzahürünü Cəlil Məmmədquluzadə və Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığında tapmışdı (Qarayev, 1980; Qasımzadə, 1964).

Burada ədəbi-nəzəri və tarixi-pedaqoji tədqiqatlardan gətirdiyimiz müqayisələr mahiyyət eyniliyi ilə diqqəti cəlb edir ki, bu da təbiidir. Çünki dövrün ictimai-maarifçi hərəkəti hər cür ədəbi-bədii təfəkkürü də eyni dərəcədə ehtiva edirdi.

Nəticə

Beləliklə, baxışlarından, sosial vəziyyətlərindən, iqtisadi mövqelərindən asılı olmayaraq ziyahlarımız və imkanlı şəxslərimiz yeni milli maarifçiliyin formalaşmasının cəfəkeş simaları, yeni tipli milli maarifçiliyin genezisinin ilhamvericiləri və təşkilatçıları idilər.

Milli maarifçiliyin tarixi təşəkkülü prosesində xüsusilə ədəbi-bədii kulliyatın ideya-məzmunca ictimai maarifçi islahatçılıqda oynadığı rolu nəzərə alaraq onun bu istiqaməti üzərində nəzəri dəyərləndirmələrə xüsusi diqqət verməyimizdə məqsədimiz maarifçi oyanışa, xətti-hərəkətin formalaşmasına xüsusi təsirinə toxunmaqdır. Bu dövrlə onun başlıca ədəbi-maarifçi tendensiyalarla

bağlı son dövr ədəbi-nəzəri baxışlara xüsusi diqqət yetirməyimiz də bu prosesin tarixi-pedaqoji genezisinin mənzərəsini daha aydın görünməsi məqsədindən qaynaqlanır.

Digər tərəfdən, həm də bu dövr Azərbaycanın çoxdilli ictimai-maarifçi mühitinin həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından Tiflisdən, Gəncədən, Bakıdan, oradakı ədəbi-bədii və tarixi-pedaqoji səviyyədən geri qalmadığını, bir çox hallarda daha məhsuldar, daha yetənəkli bazaya malik olduğunu, İran-Türkiyə-Rusiya üçbucağında vacib geocoğrafi və geomədəni əlaqələndirmə mərkəzi funksiyalarını uğurla reallaşıdırı bildiyini də göstərirdi.

Bu gün də maarifçi düşüncə, ictimai rifah və davamlı inkişafın təməl sütunlarından biri olaraq aktualdır. Tariximizdəki bu hərəkət yalnız keçmişin bir səhifəsi deyil, həm də gələcəyin aydın mənzərəsini qurmaqda ilhamverici nümunədir.

Ədəbiyyat

1. Dövlət, N. (2002). *Rusiya türklərinin milli mübarizə tarixi (1905-1917)*. Ağrıdağ.
2. Əhmədov, H. (2014). *Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi*. Təhsil.
3. Əhmədov, H. (2006). *Seçilmiş pedaqoji əsərləri*. IV cild. Təhsil-ABU.
4. Əhmədov, H. (2012). *Avrasiya xalqlarının məktəb və pedaqoji fikir tarixinə dair oçerklər*. Maarif.
5. Əhmədov, H. (2014). *Azərbaycan məktəb və pedaqogika tarixi*. Təhsil.
6. Əliyev, B. (2010). *Azərbaycan maarifçilik hərəkəti: tarixi və fəlsəfi aspektlər*. Elm və Təhsil.
7. Həbibbəyli, İ. (2019). *Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri*. Elm.
8. Hüseynov, Ə. (2012). *Azərbaycan ziyalıları və maarifçilik missiyası*. Qanun.
9. Qarayev, Y. (1980). *Realizm: sənət və həqiqət (Azərbaycan realizminin inkişaf mərhələləri)*. Elm.
10. Qasımzadə, F. (1964). *XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı*. Maarif.
11. Məhərrəmov, M. (2008). *Maarifçilik hərəkəti və onun milli şüurun formalaşmasındakı rolu*. Elm və həyat, №4.
12. Mollayev, İ. (2016). *Orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirləri təlim-tərbiyə haqqında*. "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi.
13. Rüstəmov, F. (2006). *Pedaqogika tarixi*. Nurlan.
14. Şükürova, S. (2014). Azərbaycan maarifçiliyinin ideoloji əsasları. *Azərbaycan müəllimi qəzeti*, №5.

Daxil oldu: 12.01.2025

Qəbul edildi: 17.04.2025